

___ موشق آساتریان

Mushegh Asatryan

___ مترجم: علی حسن نیا و حسین لاغری

بررسی و نظر: نگاهي به کتاب معنویت اسلام شیعی: عقاید و اعمال از محمد علی امیر معزی

۱۴۳-۱۳۹

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

موشق آساتریان

چکیده: نوشتار حاضر، ترجمه مقاله‌ای از موشق آساتریان است که در مجله مطالعات اسلامی از مجموعه انتشارات بریل، شماره ۱۰۹، سال ۲۰۱۴، صص ۳۲۹-۳۴۷ به زبان انگلیسی منتشر شده است و به بررسی یکی از جدیدترین آثار محمدعلی امیرمعزی می‌پردازد. کتاب معنویت اسلام شیعی: عقاید و اعمال، متشکل از چهارده پژوهش توسط محمدعلی امیرمعزی است که در دهه اخیر در مجموعه‌ها و نشریات مختلف منتشر شده‌اند. به ترتیب تاریخی، این مجموعه مقالات کل تاریخ اسلام را پوشش می‌دهند و توجه اصلی آن‌ها بر بعد باطنی و عرفانی فرقه شیعه است. رویکرد نویسنده، تاریخی و پدیدارشناسی است که با مطالعات انتقادی منابع، همراه با شناخت احساسات مذهبی و یافته‌ها و تجربیات عرفانی نویسندگان آن‌ها و شاید خوانندگان ترکیب می‌شود.

کلیدواژه: محمدعلی امیرمعزی، کتاب معنویت اسلام شیعی: عقاید و اعمال، مکتب تشیع، شیعه شناسی، تاریخ اسلام.

— *The Spirituality of Shi'i Islam: Belief and Practices* by Muhammad Ali Amir Mo'ezzi: a Review
By: Mushegh Asatryan

— دراسة ورأی: نظرات في كتاب محمد علي أمير معزّي
(معنویة الإسلام الشیعی: العقائد والأعمال)

موشق آساتریان

Abstract: The present paper is the translation of a paper by Mushegh Asatryan which was published in English in Islamic Studies Journal of the Brail Publishing House, No. 109, 2014, pages 329-347. This paper has studied and reviewed one of the most recent works of Muhammad Ali Amir Mo'ezzi. *The Spirituality of Shi'i Islam: Belief and Practices*. It consists of fourteen researches by Mohammad Ali Amir Mo'ezzi, which have been published in various collections and publications in the past two decades. Historically, this collection of articles covers the entire history of Islam, and their main focus is on the inner and mystical aspect of the Shiite sect. The writer's approach is historical and phenomenological, combined with critical studies of resources along with the recognition of their writers and perhaps readers' religious sentiment and the findings as well as their mystical experiences.

Key words: Muhammad Ali Amir Mo'ezzi, *The Spirituality of Shi'i Islam: Belief and Practices*, Shiite school, Shi'a studies, the history of Islam.

المقال الحالي هو ترجمة لمقالة باللغة الإنجليزية كتبها موشق آساتريان ونشرتها مجلة الدراسات الإسلامية الصادرة عن انتشارات بريل في الصفحات ۳۲۹ - ۳۴۷ من عددها رقم ۱۰۹ لسنة ۲۰۱۴، وتناول فيها واحداً من أحدث مؤلفات محمد علي أمير معزّي.

والكتاب المقصود هو كتاب (معنویات الإسلام الشیعی: العقائد والأعمال) يشتمل على أربعة عشر بحثاً كان المؤلف محمد علي أمير معزّي قد نشرها في الدوريات والمجلات المختلفة في العقدين الأخيرين.

وهذه المقالات تغطي بمجموعها كامل التاريخ الإسلامي بترتيب سياقها التاريخي، مع التركيز على البعد الباطني والعرفاني للطائفة الشيعية. أما مسلك الكاتب فهو المسلك التاريخي والظاهري الذي يتأمل في المصادر تأملات نقدية مقترنة بالعرف على الأحاسيس المذهبية ومعطيات التجارب العرفانية لكتاب هذه المصادر، بل وتجارب قرائها أحياناً.

المفردات الأساسية: محمد علي امير معزّي، كتاب معنویت اسلام شیعی: عقاید و اعمال (= معنویات الإسلام الشیعی: العقائد والأعمال)، العقيدة الشيعية، الشيعة، تاريخ الإسلام.

بررسی و نظر: نگاهی به کتاب معنویت اسلام شیعی: عقاید و اعمال از محمدعلی امیرمعزی^۱

___ موشق آساتریان
Mushegh Asatryan

___ مترجم: علی حسن نیا
و حسین لاغری

امیرمعزی، محمدعلی؛ معنویت
اسلام شیعی: عقاید و اعمال؛
لندن: انتشارات تئوریس و مؤسسه
مطالعات اسماعیلی، ۲۰۱۱.

این جلد در بردارنده چهارده پژوهش تألیف محمدعلی امیرمعزی است که در دو دهه اخیر در مجموعه‌ها و نشریات مختلف منتشر شده‌اند. در دوره توجه روبه‌رشد به مطالعه علمی درباره مکتب تشیع (و با گذشت بیش از یک قرن از مطالعات اسلامی سنتی محور)، انتشار این مقالات در یک جلد که به نظر می‌آید بیشتر آنها برای اولین بار به انگلیسی چاپ شده‌اند یک خبر خوشایند برای دانشجویان این رشته [شیعه‌شناسی] است. به ترتیب تاریخی، این مجموعه مقالات کل تاریخ اسلام را پوشش می‌دهند و توجه اصلی آنها بر بُعد باطنی و عرفانی فرقه شیعه است. رویکرد نویسنده تاریخی و پدیدارشناسی است که با مطالعات انتقادی منابع، همراه شناخت احساسات مذهبی و یافته‌های (تجربیات) عرفانی نویسندگان آنها (و شاید خوانندگان) ترکیب می‌شود.

این مجلد به چهار بخش تقسیم می‌شود که هر بخش به یک موضوع گسترده توجه دارد. بخش اول شامل دو فصل است که نخستین دوره تاریخ اسلام (صدر اسلام) را مطالعه می‌کند و به ارتباطات بین تفکر و باورهای شیعی و آداب و رسوم (عادات یا سنت‌ها) مردم آسیای نزدیک در عصر قبل از اسلام توجه دارد. اینها (این مطالعات) پژوهش‌های موردی مورد توجهی هستند که به تقویت بدنه روبه‌رشد پژوهش‌هایی می‌انجامند که دیدگاه سنتی اسلام را به صورت مجزای از گذشته (با روشی نوین) به چالش می‌کشند و در عوض بر استمرار آن با دوره‌های قبل تأکید دارند.^۲

اولین فصل به دنبال آشکارکردن نخستین لایه‌های سرسپردگی مذهبی به «علی بن ابیطالب» است. برخی از مطالعات جدید نشان داده است که در قرن دوم اسلام، مدت طولانی پس از وفات علی است که هویت فرقه‌ای مجزای شیعه سربرمی‌آورد.^۳ با وجود این، نویسنده بر طبق شماری از استنادات در منابع تاریخی برای بیان مذهب علی بحث می‌کند که «هسته اولیه آنچه که بعداً [به نام مکتب] شیعه شناخته می‌شود» (ص ۴۳) قبلاً در طول حیات امام وجود داشته است. وی سپس عقیده «جانشینی علی به جای محمد» و «انتخاب الهی» (ص ۳۹) را در زمینه‌های قبیله‌ای اعراب بادیه‌نشین زمان وی (علی) قرار می‌دهد که هم با خون (اصل و نسب) و هم با ازدواج، با پیامبر خدا ارتباط پیدا می‌کند و [در نتیجه] علی

11. Amir-Moezzi, Mohammad Ali. *The Spirituality of Shi'i Islam: Beliefs and Practices*. I.B. Tauris and the Institute of Ismaili Studies: London, 2011 xxii+585.

این مقاله در مجله مطالعات اسلامی (STUDIA ISLAMICA) از مجموعه انتشارات بریل، شماره ۱۰۹، سال ۲۰۱۴، ص ۳۲۹-۳۴۷ به زبان انگلیسی منتشر شده است که به بررسی یکی از جدیدترین آثار محمدعلی امیرمعزی می‌پردازد. مقاله بدون هیچ‌گونه حاشیه و نقادی عیناً ترجمه می‌شود. [م]

۲. نک به: روبرت هولند (Robert Hoyland)، «اسلام اولیه به عنوان مذهب اواخر باستان»، کتابچه آکسفورد اواخر باستان، ویرایش اس. اف. جانسون (S. F. Johnson) (آکسفورد، ۲۰۱۲)، ص ۷۷-۱۰۵۳؛ میشل مورونی (Michael Morony)؛ عراق پس از فتح مسلمانان (پرینستون، ۱۹۸۴)؛ نانسی خالک (Nancy Khalek)، دمشق پس از فتح مسلمانان (آکسفورد، ۲۰۱۱)؛ موارد اخیرتر: عزیزالزیمه (Aziz al-Azmeh)، ظهور اسلام در اواخر باستان (کمبریج، ۲۰۱۴).

۳. حسین مدرسی، بحران و تثبیت در دوره شکل‌گیری اسلام شیعی (پرینستون، ۱۹۹۳)، ص ۴؛ نجم حیدر (Najam Haider)، ظهور شیعه (کمبریج، ۲۰۱۱)، ص ۱۹۰ به بعد؛ ماریا دکاکه (M. Dakake)، جامعه مسیحیت: هویت شیعه در ابتدای اسلام (آلبانی، ۲۰۰۷).

برای آنها تنها جانشین طبیعی پیامبر بود.

فصل دوم سرچشمه‌ها و منقولات بعدی داستان شهربانودخترافسانه‌ای آخرین پادشاه امپراطوری ساسانیان را مطالعه می‌کند که همسر امام سوم حسین بن علی و مادرامام چهارم زین العابدین بود. امیرمعزی به بافت فرهنگی، اخلاقی و مذهبی گسترده‌ای نگاه می‌کند که داستان در آن به وجود آمده و نشر می‌یابد و استدلال می‌کند که این [داستان] بازتاب ترس‌ها و آرزوهای ایرانیان است که به اسلام روی می‌آورند و تلاش می‌کنند تا در جامعه جدید جایگاه ویژه‌ای برای خود ایجاد کنند. داستان شهربانوبا تأکید بر شکوه و جلال پادشاهی ایرانی و مشروعیت امامت، گذشته ایرانیان را به عصر کنونی اسلام پیوند داد و «ارتودکسی مبتنی بر عرب سنی» غالب را به چالش کشید. (ص ۶۹) مکتب شیعه، همان‌گونه که توسط دیگر محققین نیز به خوبی بحث شده است،^۴ چارچوبی مرسوم فراهم کرده که به وسیله آن به ادعای سیاسی غیرعرب (عجم) مشروعیت می‌بخشد.

بخش دوم که بزرگ‌ترین بخش از چهار بخش است، شامل فصل‌های سه تا هشت است و در یک رویکرد و موضوع با یکدیگر مشترک‌اند: آنها تلاشی پدیدارشناختی ایجاد می‌کنند تا چندین موضوع محرمانه و کلیدی را که از نخستین دوره تاریخ تشیع ریشه گرفته، باقی مانده و «به صورت آمیخته شده در سنت‌ها» (ص ۱۰۳). در اعتقاد بعدی شیعیان است، در تألیفات حدیث شیعه بررسی و تحلیل کنند. متعاقب کتاب مشهور و منتشر شده نویسنده با عنوان هدایت الهی در اساس شیعه،^۵ این مقالات همان سیر منطقی را دنبال و برخی از موضوعات مورد بحث در این کتاب را تکمیل می‌کند و توسعه می‌دهد. به صورت موضوعی، مجموعه آنها بر موضوع جنبه‌های عرفانی و باطنی دین. مفهوم امکان تقابل و رویارویی مستقیم انسان با خدا و برعکس، جلوه خدا در دنیای مادی. متمرکز می‌شوند.

یکی از اختلاف‌های اصلی در میان پیروان امامان در دوران حیاتشان ماهیت ایشان بود. اینکه آیا امامان انسان‌های صرفاً تعلیم دیده بودند یا الهی یا بشرنیمه الهی بودند؟ و اگرچه نویسندگان پسین شیعی، طرفداران دیدگاه دوم را به عنوان «افراطیون» (غلات) مطرح کرده‌اند، با این همه در دوره نخست مکتب تشیع، هر دو دیدگاه با هم وجود داشت و هیچ خط شاخصی نبود تا آنان را از یکدیگر متمایز سازد. با وجود این، به رغم وجود یک مرزبندی مشخص بین ارتودکسی (راست‌گویی) پسین دوازده امامی‌ها و عقاید «افراطی» دوره پیش‌تر، برخی از آنها از طریق تألیفات حدیثی و خطبه‌ها در متون شیعی وارد شدند. همین تداوم گرایش «الهی‌سازی» در بین شیعیان نخستین و پسین است که نویسنده آن را در فصل سوم با توجه به تحلیل سه خطبه منسوب به امام علی (ع) در کنار شماری از احادیث جوامع حدیثی شیعه اثنی عشری نشان می‌دهد.

جنبه‌های دیگر الوهیت امام در فصول شش و هشت بررسی شده‌اند. اولی به طور ویژه به اعتقاد به معجزه‌های امامان و نقش مشروعیت بخشی ایشان توجه دارد و یک طرح مفید و کاربردی از مخالفت اندیشمندان شیعی، با [در دست داشتن مجموعه‌ای از استدلال‌ات] «الهیاتی. شرعی. عقلی»، با گرایش «افراطی» (غلات) است. (ص ۵۲۲) فصل هشت مفهوم درجه‌بندی انسانیت را در سه گروه مطالعه می‌کند که [این درجه‌بندی] به تقرب آنان به خدا بستگی دارد؛ بالاترین افراد (شامل پیامبر، فاطمه و امامان)، سپس پیروان ایشان و [در درجه بعد] بقیه بشریت هستند. در این نظام نقش امام همچون پیامبر و براساس

۴. پاتریکیا کرونه (Patricia Crone)، «موالی و خانواده پیامبر: یک دیدگاه اولیه شیعی» در کتاب دفاع و حمایت در اسلام اولیه و کلاسیک، ویرایش ام. برناردز و جی. ناولس (M. Bernard and J. Nawas) (لیدن، ۲۰۰۵)، ص ۱۹۴-۱۶۷.

۵. کتاب Le Guide divin dans le shi'isme original که ابتدا در پاریس در سال ۱۹۹۲ منتشر شد (ویراست دوم، ۲۰۰۵) و دیوید استرات (David Straight) در سال ۱۹۹۴ در نیویورک آن را به انگلیسی ترجمه کرد.

این جلد در بردارنده چهارده پژوهش تألیف محمدعلی امیرمعزی است که در دودهه اخیر در مجموعه‌ها و نشریات مختلف منتشر شده‌اند. در دوره توجه روبه‌رشد به مطالعه علمی درباره مکتب تشیع (و با گذشت بیش از یک قرن از مطالعات اسلامی سنتی محور)، انتشار این مقالات در یک جلد. که به نظر می‌آید بیشتر آنها برای اولین بار به انگلیسی چاپ شده‌اند. یک خبر خوشایند برای دانشجویان این رشته [شیعه‌شناسی] است. به ترتیب تاریخی، این مجموعه مقالات کل تاریخ اسلام را پوشش می‌دهند و توجه اصلی آنها بر بُعد باطنی و عرفانی فرقه شیعه است.

اصل مشترکی است که همه را در برمی‌گیرد؛ یعنی تضاد بین ظاهر و باطن. یک پیامبر کتابی مقدس را برای عموم [مردم] می‌آورد، در حالی که امام مقداری از اسرار درونی آن [لایه‌های عمیق‌تر و باطنی آن] را ظاهر می‌کند.

تقابل بین باطن و ظاهر در فصل هفت بیشتر مورد تحلیل قرار گرفته است که نظریه ولایت یکی از اصول مسلم و اصلی اسلام شیعی را مطالعه و بررسی می‌کند. نویسنده از طریق تجزیه و تحلیل معنایی شماری از متون نشان می‌دهد که از سوی دیگر این اصطلاح، رابطه بین امام با خدا را به مثابه «جایگاه ظهور و تجلی صفات الهی» (ص ۲۵۴) نشان می‌دهد. این به عنوان جنبه درونی نبوت، یعنی جنبه باطنی ظاهر که توسط محمد ظهور یافت در نظر گرفته می‌شود. در یک سطح زمینی‌تر، ولایت یعنی عشق و محبت مؤمنان نسبت به امام.

فصل‌های چهار و پنج دو موضوع اسطوره‌ای موجود در بخش مکتوبات متون امامیه را مطالعه و بررسی می‌کند. اولی مفهوم نئو-افلاطونی (اسطوره‌ای) وجود پیشینی امامان است که قبل از خلقت جهان به عنوان نورهایی از نور خداوند به وجود آمده‌اند که گاهی اوقات نیز به عنوان سایه‌های درخشان و نورانی (أظله) و [گاهی] روح (اشباح) معرفی شده‌اند. (باید توجه داشت که این، موضوعی غالب و رایج در ادبیات «شیعیان افراطی» (غالیان) قرن‌های دوم / هشتم و سوم / نهم بوده است و تعدادی از آثار را پدیدار ساخته که در آن نظریه أظله و اشباح با جزئیات بیشتری بیان شده‌اند).^۶ موضوع دوم معراج آسمانی امام به عنوان یک سفر اولیه برای کسب معرفت الهی (علم) است.

دو بخش بعدی به سمت دوره‌های قرون وسطی و مدرن سوق پیدا می‌کند. تمام اینها تأکید بر تداوم دکترین‌های درونی تشیع اولیه دارد، همراه تقابل باطن و ظاهر و همچنین نقش ولایی امام در هسته مرکزی آن. فصل اول از بخش دوم، یک تفسیر خط به خط در مورد یک شعر عرفانی فیلسوف صفوی، ملاصدراست که با بحثی در مورد زمینه فکری و مذهبی آن نتیجه‌گیری می‌شود. فصل ده و یازده دو جنبه رابطه انسان با امامان را بررسی می‌کند. نخست گونه‌شناسی دیدگاه عرفانی امامان (الرؤیا بالقلب)، یعنی همان

دیدگاه قلبی (شهود قلبی) را در عرفان نوین ایرانی مطالعه و بررسی می‌کند. نویسنده استناد و استدلال می‌کند به اینکه این ایده و رویکرد چنین دیدگاه‌هایی به دوره آغازین مکتب تشیع برمی‌گردد، همان‌گونه که امروزه در مجموعه‌های (جوامع) حدیثی شیعه تأیید شده‌اند. فصل بعدی به بررسی جنبه‌های عرفانی دعا می‌پردازد که فراتر از آنکه صرفاً یک درخواست عاجزانه (نیایش منفعل) از خداوند باشد، نوعی گفتگو با قاعده و یک نوع تمرین (به شیوه) عرفانی است که هدف نهایی آن تجربه بی‌واسطه امام الهی است. این نوشتار شامل یک طبقه‌بندی و دسته‌بندی از گونه‌شناسی کتاب‌های ماندگار شیعی در مورد نماز و نیز فهرست عناوین آثاری است که از بین رفته‌اند.

معادشناسی و ویژگی امام غایب سه فصل نهایی این مجلد را تشکیل می‌دهند و بخش چهارم آن را می‌سازد. فصل دوازده نمادشناسی یافت‌شده در نظریات معادشناسی جمعی و فردی در شیعیان امامیه را مطالعه و بررسی می‌کند و استدلال می‌کند که بالاتر از «بازتاب ناامیدی و امیدهای بی‌حاصل ناشی از اقلیت مظلوم»، (ص ۴۲۷) این نشان‌دهنده یک تلاش معنوی برای بازگشت به منشأ و اصل الهی است. فصل سیزده گونه‌شناسی داستان‌های مربوط به تقابل با امام مهدی (ع) را در کل تاریخ تشیع مطالعه و بررسی می‌کند. از زمان غیبت صغری چنین گزارش‌هایی از نظر آماری افزایش یافته و متنوع‌تر می‌شوند. امیرمعزی سه نوع از این داستان‌ها را از یکدیگر تمیز می‌دهد: [دسته] اول بر لطف امام به مؤمنین تأکید دارد، [دسته] دوم نقش ولایی امام در آشکارسازی و به ظهوررسانی دانش و معرفت نهفته و پنهان مؤمنین است و [دسته] سوم در نهایت شامل گزارش‌ها و اخباری است که رؤیت امام به عنوان راهی برای رسیدن به معادشناسی فردی تلقی می‌شود. فصل نتیجه‌گیری، هرمنوتیک و تفسیر معنوی مرتبه شیخیه نوین را در ایران مطالعه می‌کند و بر نظریه «رجال الغیب» تأکید دارد؛ دسته‌ای خاص از مدعیان ولایت که در مسیر قدرت اولیه (ولایت) قدم می‌نهند، در حالی که این امر برای عموم مردم ناشناخته است و عهده‌دار زنده نگه داشتن آن علم می‌شوند. این کتاب غنی نه تنها فقط مورد توجه دانشجویان تاریخ شیعه نیست، مورد توجه [مجموعه] الهیات و عرفان دینی نیز است. این کتاب لبریز از حاشیه‌ها و کتاب‌شناسی جامع است و به عنوان یک اثر ارزشمند و مرجع برای تمام فعالیت‌ها و آثار در زمینه پژوهش‌های اسلامی کاربرد خواهد داشت.

۶. مشخص‌ترین اثر از این نوع، کتاب الهفت والأظله منتسب به مفضل است که عارف تمیر (Arif Tamir) در بیروت و ایگناس خلیفه (Ignace Khalife) در سال ۱۹۶۰ منتشر شد (پس از آن چندین بار ویرایش شد). همچنین نجاشی از چهار اثر از بین رفته با عنوان کتاب الأظله یاد می‌کند، رک به: رجال (بیروت، ۲۰۱۰)، ص ۱۴-۳۱۳؛ همچنین نک به: احمد بن محمد الزاری، رساله ابی غالب الزاری، ویرایش محمد رضا حسینی (قم، ۱۹۹۰)، ص ۱۷۵.